

Stanisław Władysław Adamczyk

Międzyrzecz i Skwierzyna na pograniczu dziejów

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 2, 148-157

1995

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Władysław Adamczyk
Skwierzyna

MIĘDZYRZECZ I SKWIERZYNA NA POGRANICZU DZIEJÓW

Obszar oddziaływania gospodarczego i administracyjnego miast Międzyrzecza i Skwierzyny oraz pobliskich Bledzewa i Pszczewa, niegdyś także miast to region, który od połowy XIII wieku do roku 1753 i w czasach Księstwa Warszawskiego był najdalej na zachód wysuniętą rubieżą Polski. Potem stał się ziemią na wschodnich granicach państwa niemieckiego. Do początku wieku XIV był przedmiotem zainteresowania walczących ze sobą politycznych partnerów, zwłaszcza w trakcie formowania się ich zachodnich i wschodnich granic. W granicach Polski region dolnoobrzański pełnił rolę jej osłony od zachodu, wszelako był najspokojniejszym jej odcinkiem w dziejach ówczesnej Europy, toteż życie gospodarcze i społeczne stwarzało płaszczyznę ścisłej współpracy między ludnością polską i niemiecką po obu stronach granicy. W historiografii polskiej i niemieckiej zainteresowanie tymi ziemiami nie zaowocowało licznymi dziełami, stąd użyte tu określenie „pogranicze dziejów.”¹

Region dolnoobrzański usytuowała na pograniczu krain geograficznych sama natura, bo w północnej części Bruzdy Zbąszyńskiej nad dolną Obrą, obrzeżony od wschodu Pojezierzem Poznańskim, od południa i zachodu - Pojezierzem Łagowskim, a od północy - Kotliną Gorzowską Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Obszar nad dolną Obrą został jednak wyposażony w takie dzieła środowiska geograficznego (wijące się meandrami rzeki Obrą i Warta, jeziora, tarasy kemowe, bagna, łąki, puszcze, obszary urodzajnych gleb,²) które pozwoliły nie tylko na rozwój gospodarczy, ale na stworzenie w okresie wczesnofeudalnym linii obronnej państwa polskiego na Obrze, w której gród w Międzyrzeczu spełniał rolę strażnika granicy zachodniej.³

Charakterystyczną cechą krajobrazu tego regionu są południkowo

ukształtowane ciągi komunikacyjne wzdłuż rzek i rynien jeziornych połączonych ciekami wodnymi. Właśnie wzdłuż nich przemieszczały się od najdawniejszych czasów różne grupy ludzkie. Najważniejszy prowadził z południowej Europy przez Bramę Morawską doliną Odry, w okolicach Kargowej i Kopanicy skręcał na północ, dalej - nad rynnami jezior obrzańskich przez Zbąszyń, Trzciel i Męcinką do trasy nadwarciańskiej i na zachód do przeprawy na Warcie u ujścia do niej Obry. Tenże w okolicach Rybojad nad korytem Obry docierał do Międzyrzecza i prowadził dalej do ujścia tej rzeki. Z zachodniej Europy szlak przemieszczeń prowadził przez przeprawę u ujścia Bobru do Odry i na północ wzdłuż rynien jeziornych oraz rzek Gryżynki i Paklicy do jej ujścia do Obry (prahistoryczny Międzyrzecz) i dalej do ujścia Obry do Warty (prahistoryczna Skwierzyna), następnie – przeprawą przez Wartę i w dół do ujścia do niej Noteci (prahistoryczny Santok) i na Pomorze. Od Międzyrzecza szlak ten wiódł przez „Bramę Pszczewską” na terasę nadwarciańską i nią do Poznania. Tenże szlak od jezior łagowskich prowadził też nad rzeką Poniwką do jezior chycińskich i jej ujścia do Obry (Grądzkie) poprzez Bledzew i Stary Dworek do pobliza ujścia Obry (Oberski Młyn). Szlaki przemieszczeń ludzkich zbiegały się w miejscu najdogodniejszej przeprawy rzecznej w Skwierzynie. Już w mrokach pradziejów (ponad dziesięć tysięcy lat temu) pojawiły się nad Obrą pierwsze gromady ludzkie, potem następne, by w tysiącleciach neolitycznego przewrotu oraz prasłowiańskich i słowiańskich kultur tworzyć zbiorowiska osadnicze. We wczesnym średniowieczu, zachowując ciągłość wcześniejszego osadnictwa, wyodrębniła się dolnoobrzańska grupa plemienna o umownej nazwie Obrzanie, której państewko, sąsiadujące od zachodu z Lubuszanami, w pierwszej połowie X wieku zostało włączone do poszerzającego swe dziedziny państwa polńskiego. Umacniali tu swoje posiadanie pierwsi Piastowie.⁴

W XIII wieku w związku ze stratami terytorialnymi Polski dzielnicowej gród międzyrzecki stanął na pierwszej linii obronnej Wielkopolski, w charakterystycznym wybrzuszeniu nowej granicy zachodniej. W tym okresie obserwujemy zabiegi różnych książąt: wielkopolskich, śląskich, pomorskich i brandenburskich o pozyskanie tej ziemi, co wyraziło się między innymi w intensyfikacji osadnictwa, zwłaszcza w uposażeniu cystersów, w lokowaniu wsi i miast oraz w licznych wojnach.

Najwcześniej usadowili się cystersi w Paradyżu. W latach 1231-1233 książę wielkopolski Władysław Odonic uczynił nadanie z ziem położonych między Skwierzyną a Bledzewem, w poblizu Zemsa („Zambrisk”).⁵

W roku 1234 ziemie te najechał książę śląski Henryk I Brodaty i nadania tego nie zatwierdził. Jednakże po śmierci obydwu przeciwników fundacja Odonica została odnowiona (1259-1260) z zastrzeżeniem utworzenia w Zemsku siedziby konwentu.⁶ Cystersi siedzieli najpierw w pobliskim Starym Dworku, a po przeniesieniu Zemsk na prawo niemieckie (1260) przeprowadzili się do niego, a dopiero na początku XV wieku – do Bledzewa (1414). Kolonizacja na prawie niemieckim objęła i inne miejscowości, na przykład Murzynowo i puszczańskie Jezierce (1251), czy Nową Wieś (1259).⁷ Otrzymały również prawa miejskie: Międzyrzecz (przed 1259), Pszczew (1288), Skwierzyna (przed 1295) i Bledzew (1458).⁸

Na ukształtowanie się i rozwój tych miast miały wpływ jakościowo różne elementy: w Międzyrzeczu na plan pierwszy wysuwała się potrzeba obrony centrum administracyjnego (kasztelanii),⁹ w Skwierzynie – przeprawa przez Wartę i żegluga na niej,¹⁰ w Pszczewie – osada biskupia, w Bledzewie – osada przyklasztorna.¹¹ Najwcześniej ufortyfikowano Międzyrzecz, który już w 1268 „... *Bolesław Pobożny, książę Wielkopolski, zabezpieczył (jako) swoje miasto (...) blankami. Lecz zanim zostało otoczone rowami, Otto (V Długi), syn wyżej wspomnianego Ottona (III), zniemacka przybywszy, zaczął je oblegać, a nie mogąc zdobyć grodu, spalił je. I wzbogaciwszy się uspaniale zdobyczą (zagarniętą) w mieście, uradowany wrócił do swego kraju.*”¹² Było to już w czasie, kiedy rozgorzały na kilkadziesiąt lat walki polsko-brandenburskie. Z opisu kronikarskiego wnosić możemy, że w Międzyrzeczu wzniesiono fortyfikacje drewniano-ziemne i najpierw budowano „blanki”, a potem kopano fosę i materiałem z niej oblepiano drewniane urządzenia obronne. Skwierzyna tego typu umocnienia uzyskała dopiero w czasach lokacji Przemysła II. Fortyfikacje murowane Międzyrzecz, jak się przypuszcza, otrzymał dopiero w XIV wieku, po wcześniejszym zbudowaniu Kazimierzowskiego zamku,¹³ Skwierzyna najprawdopodobniej rozbudowała swoje obwarowania dopiero po zniszczeniu, w wielkim pożarze 1400 roku, starego rozplanowania miasta i po odnowieniu praw miejskich przez Władysława Jagiełłę (1406), aczkolwiek cech strzelecki istniał już wcześniej.¹⁴ W przebudowie fortyfikacji drewniano-ziemnych na murowane, jak już zauważono, wystąpiło około stuletnie opóźnienie w stosunku do zachodniej Europy.¹⁵ Szczególnie miasta polskie były w niewielkiej ilości ufortyfikowane (12 proc.), podczas gdy sąsiedzi na Śląsku mieli połowę miast otoczonych murami, w Nowej Marchii - 64 proc., w państwie zachodniopomorskim - 68 proc. natomiast u Krzyżaków 73 proc. miast miało obwarowania. Sąsiedzi fortyfikacje murowane wznosili już w drugiej po-

łowie XIII wieku i na początku wieku XIV.¹⁶ Stąd też w Polsce mniejsza niż u sąsiadów rola miast jako stałych punktów oporu w systemie obronnym państwa.¹⁷

Mimo to, interesujący nas obszar, który na przełomie XIII i XIV wieku przechodził z rąk do rąk w rezultacie uporczywych walk zbrojnych i zabiegów dyplomatycznych, już od roku 1321 zrosł się z Polską, a to dzięki dyplomacji i orężowi Władysława Łokietka i pracom fortyfikacyjnym Kazimierza Wielkiego.¹⁸

W Skwierzynie z racji funkcji związanych z rzeką Wartą w roku 1390 Władysław Jagiełło ustanowił komorę celną.¹⁹ Natomiast w pobliskim Trzebiszewie 22 stycznia 1618 roku po przeszło stuletnich staraniach zawarto polsko-brandenburski układ o żegludze na Warcie i Odrze.²⁰

Międzyrzecz jako ośrodek administracyjny i gospodarczy największy swój rozkwit przeżywał w wieku XVI. W roku 1513 restaurował mury miejskie, które nie oparły się jednak najazdowi niemieckiemu w roku 1520. Toteż do roku 1535 rozbudowano zamek, a w drugiej połowie tego wieku wzniesiono na nim dwie potężne basteje, natomiast bractwo kurkowe powstało w mieście w roku 1616.²¹

Od połowy XVII wieku rola fortyfikacji obydwu miast maleje i pozostaje jedynie ich funkcja schronieniowa przed rozbojem, a w XVIII wieku mury obronne ulegały stopniowemu niszczeniu i rozbiórce. Toteż nie odegrały już żadnej roli podczas wojny północnej, siedmioletniej, w wojnach napoleońskich; rola Międzyrzecza i Skwierzyny jako rubieży obronnej Rzeczypospolitej skończyła się wraz z drugim rozbiorem Polski w roku 1793. W okresie porozbiorowym ziemie te dzieliły losy Wielkiego Księstwa Poznańskiego w państwie pruskim i niemieckim.

Tragedią powstańców wielkopolskich znad dolnej Obry i licznej jeszcze ludności polskiej był fakt włączenia Międzyrzecza i Skwierzyny, Bledzewa i Pszczewa z okolicami do powojennego państwa niemieckiego, w obręb Marchii Granicznej, która stała się bazą wypadową niemczyzny na Polskę.²² W latach 1932-1939 powstał tu najsilniej ufortyfikowany odcinek wschodnich umocnień nadgranicznych Niemiec, tzw. Międzyrzecki Rejon Umocniony. Złożony on był:

- a) z pozycji przesłaniania, opartej na rynnach jezior i starych punktach oporu w głębi, m.in. na Międzyrzeczu i Skwierzynie;
- b) z pozycji głównej, wzdłuż Obry i Paklicy, której podstawą były wielkie żelbetowe obiekty bojowe z tzw. pancernymi (wieżami

bojowymi), głębokie rowy przeciwczołgowe z tzw. zębami Drakona (ośmioma rzędami betonowych słupów), obszar przystosowany do zatopienia dogodnych podejść przez spiętrzenie wody (np. w okolicy Bledzewa), linia kolejowa przystosowana do manewru pociągów pancernych;

- c) z pozycji tyłowej, umacnianej w czasie wojny, zwłaszcza na początku 1945 roku i nie ukończonej.

Przy pracach inżynieryjnych tego najsilniejszego w Europie środkowej i wschodniej rejonu umocnionego w maksymalnym stopniu wykorzystano naturalne przeszkody, wybudowano odpowiednią ilość kanałów, śluz i mostów, przygotowano wiele umocnień polowych, jak transzeje, rowy łącznikowe, zasieki drutowe i pola minowe.²³

Od pierwszych dni drugiej wojny światowej interesujący nas obszar był miejscem obozów pracy przymusowej, obozów karnych, miejscem mordów i eutanazji, obozów dla internowanych, ale także miejscem walki.²⁴

Wojenny pochód Armii Czerwonej przyniósł tej ziemi zniszczenia, ale zmienił jej usytuowanie; dolnoobrzański region przestał być pograniczem. Bledzew, Międzyrzecz, Pszczew i Skwierzyna nie są już dzisiaj zachodnią rubieżą Polski. Wszelako region ten, gdy stanie się przedmiotem większego zainteresowania badaczy, przestanie być także pograniczem dziejów.

Przypisy

1. Problematykę kształtowania się zachodnich granic Polski ujął syntetycznie G. Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*. Poznań 1971. Interesującemu nas regionowi poświęcił uwagę na ss. 67, 82-86, 227, 264, 382; Zagadnieniom wojskowym zachodniej granicy Polski prace poświęcili: B. Miśkiewicz, *Studia nad obroną granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym*. Poznań 1961; K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385)*. Poznań 1970; Tenże, *Obrona polskiej granicy zachodniej od XV do schyłku XVIII wieku*. Poznań 1985. Więcej uwagi poświęcono Nowej Marchii. Pełne omówienie zobacz Z. Wielgosz, *Nowa Marchia w historiografii niemieckiej i polskiej*. Poznań 1980.

2. Podział według J. Kondrackiego, *Geografia fizyczna Polski*. Warszawa 1980, s. 291-296; Por. Z. Wielgosz, *Podział terytorialny i przynależność geograficzno-historyczna ziem województwa gorzowskiego*. „Zeszyty Gorzowskie” nr 2: 1977, s. 5-29; Charakterystyka środowiska geograficznego i rozwoju urbanistycznego m.in. J. Krajniak, *Położenie i rozwój przestrzenny Międzyrzecza*. [w:] „Zeszyty Międzyrzeckie” nr 1: 1977, s. 5 n.; Zob. też J. Nalepa, *Międzyrzecz*. [w:] „Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą.” T I, Zielona Góra 1976, s. 227n. ; S. Zajchowska, *Skwierzyna*. [w:] „Studia nad początkami...,” s. 205n.; Też, *Rozwój przestrzenny miasta Skwierzyny*, [w:] „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”. T. IV z. 2; *Miasta polskie w tysiącleciu*. T. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967: Bledzew s. 621, Międzyrzecz s. 645-647, Pszczew s. 632, Skwierzyna s. 653-654.
3. Gród w Międzyrzeczu ma starą metrykę poświadczoną źródłami pisanymi: *Passio Sancti Adalberti*, [w:] „Monumenta Poloniae Historica”, t. I s. 153; Kronika Thietmara lib. I, c. 27, p. 353; Gall lib. II, c. 14, p. 78; Kronika Wielkopolska 157, s. 287; Jego rolę i całego interesującego nas obszaru omówił B. Miśkiewicz, *Studia ...*, s. 27n.; Por. K. Olejnik, *Obrona ... w okresie rozbitcia ...*, s. 45.
4. Rezultaty najnowszych badań wykorzystał autor w przygotowanej do druku pracy, *Skwierzynne dzieje czyli rzecz o ziemi i ludziach okolic Skwierzyny*; Zob. S. Kurnatowski, *Rozwój Międzyrzecza w świetle badań archeologicznych z lat 1954-1958*, [w:] S. Kurnatowski i J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*. Poznań 1961, s. 76n., 93n., m. in. spalone grody w Międzyrzeczu i Grądzkiem; J. Nalepa, *Międzyrzecz do roku 1793*. Szkic historyczno-urbanistyczny, [w:] *Z przeszłości Międzyrzecza ...*, s. 12n.; A. Wędzki, *Podziały terytorialne*, [w:] „Studia nad początkami ...”, s. 11n. ; Ze starszej literatury por. S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w XII-XIII)*. Prace komisji dla atlasu historycznego Polski, Kraków 1927, z. II s. 50; Wcześniejszym i późniejszym dziejom Skwierzyny ostatnio prace poświęcili autorzy niemieccy: Kreis Schwerin Warthe. *Ein Heimatbuch*. Hrsg. Erich Klemt, t. I i II, Witten 1975 i 1992; Benno Thome, *Schwerin (Warthe) 1793-1945*. Kiel 1963 ; *Kreis Schwerin (Warthe) einst und heute. Bilder unserer*

- heimat*. Hrsg. Günter Schmidt 1993; Całość problematyki osadniczej omówili A. Urbańska i S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych w północnej części województwa zielonogórskiego od I do XII wieku*, [w:] „*Studia nad początkami ...*”, s. 35-111, tam dalsza literatura: *Podziały terytorialne* zob. Z. Wielgosz, *Podział ...*, s. 13-14.
5. Zbiory Muzeum Archeologicznego w Poznaniu i muzeów w Gorzowie i Międzyrzeczu. Zasób archiwalny dotyczący klasztoru bledzewskiego w wojewódzkim Archiwum w Poznaniu, Bledzew nr 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 8a, 9, 10, 12, 15, 15a, 25 i dalsze; Ważniejsze dokumenty drukował: L. Hertel, *Geschichte des Klosters Blesen. Blesen 1922 i 1928*; Ostatnio J. Zysnarski, *Madonna z Rokitna ...*, Gorzów 1990; Pommersche Urkundenburch. Ed. I, Stettin 1868, nr 327 Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski (KDW), Poznań 1877, nr 186 i dalsze : 375, 376, 381, 385, 386, 387, 439, 576, II 702, 827, 953, 958, 961, III 1433, 1626, 1756, 1891; Identyfikacji wsi Zambrisk-Zemsko dokonał E. Rymar, *Identyfikacja wsi „Zambrisk” z dokumentu Henryka Brodatego (1236). Przyczynek do początków klasztoru cystersów w Zemsku (Bledzewie)*, [w:] „*Studia i Materiały ...*”, T. XIII, z. 2:1980, s. 133-138; Interesująco ostatnio C. Kouschi, *Rozwój osadnictwa w XIII i XIV stuleciu na obszarze wschodniego Nadodrza*, [w:] „*Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny*”. 1994, s. 44-59.
  6. E. Rymar, *Identyfikacja ...*, s. 138; J. Zysnarski, *Madonna ...*, s. 5-8.
  7. J. Zajchowska, *Skwierzyna ...*, s. 287
  8. J. Nalepa, *Międzyrzecz ...*, s. 237, 243, 287, 291. *Miasta polskie ...*, II: Bledzew s. 621, Międzyrzecz s. 645-647, Pszczew s. 632, Skwierzyna s. 653-654.
  9. J. Nalepa, *Międzyrzecz ...*, s. 237.
  10. S. Zajchowska, *Skwierzyna ...*, s. 283n.; O znaczeniu przeprawy dla rozwoju Szczecina zob. S. Babiński, *Przeprawa szczecińska. Szczecin 11-12: 1958*, s. 31-40, gdzie także podkreślenie poglądów S. Zajchowskiej na ważną rolę przeprawy jako elementu miastotwórczego.
  11. *Miasta polskie ...*, Bledzew s. 621, Pszczew s. 632

12. *Kronika Wielkopolska 157: o spustoszeniu miasta Międzyrzecza przez Brandenburczyków*, s. 288
13. J. Nalepa, *Międzyrzecz do roku 1793 ...*, s. 19, 21-22; Tenże, *Międzyrzecz ...*, s. 238-235
14. S. Zajchowska, *Skwierzyna ...*, s. 294 przypuszcza, że mury obronne Skwierzyna wzniosła w XIV wieku „... w okresie kiedy rozwijające się rzemiosła i bogacące się kupiectwo po uzyskaniu dalszych przywilejów wymagało ochrony przed nieprzyjacielem”. Jednakże G. Wróblewska, Gorzów, [w:] „*Studia nad początkami ...*”, s. 187 p. 39 stwierdziła, iż ... *Skwierzyna jeszcze w 1409 r. była otwartym, nie umocnionym miasteczkiem ...*” i dalej, że „... *Skwierzyna nie dorobiła się jednak murów obronnych, a umocnienia jej stanowiła wyłącznie fosa (lub kilka fos – podobnie jak np. w Rzepinie)*”.
15. B. Miśkiewicz, *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce aż do połowy XV wieku*. Poznań 1964, s. 201: Przyczyny były zatem złożone. Wiązały się one z ogólnymi zmianami gospodarczymi, politycznymi i ustrojowymi Polski XIII i XIV wieku. Wśród nich za najważniejszy uważamy rozwój sił wytwórczych, wskazujący na okres ostatecznego wykształcenia się miast, zainteresowanych w osłanianiu swych zasobów materialnych. Wtedy, kiedy miasta rozwinęły się ekonomicznie, mogły rozpocząć budowę swych obwarowań. Nie małą rolę w nowoczesnym umacnianiu miast i budowie zamków odegrali również panujący, zainteresowani w podnoszeniu obronności zjednoczonego państwa”.
16. S. W. Adamczyk, *Rola miast w systemie obronnym państwa zachodniopomorskiego do połowy XVII wieku*. Maszynopis w Zakładzie Historii Wojskowej UAM. Poznań 1980, s. 103-104.
17. Na przykład w roku 1458 Międzyrzecz miał wystawić na wojnę z Krzyżakami 15 piechurów, Skwierzyna – 6 (Poznań – 60, Sieraków – 6, Pniewy – 6, Międzychód – 4). Zob. KDW t. V, Poznań 1840, s. 181-183, polski przekład [w:] „*Wielkopolska w świetle źródeł historycznych*”. Poznań 1958, s. 28-30. W państwie zachodniopomorskim w 1523 roku takie liczby żołnierzy wystawiały: Nowe Warpno, Szczecinek, Dobrzany, Jaromin (Strzałów – 1000, Szczecin – 500, Stargard – 200, Pyrzyce – 80, Goleniów i Gryfice po

- 60). Zob. *Matrikeln und Verzeichnisse der Pommerschen Ritterschaft von bis in des XIX Jahrhundert*. Hrsg. von R. Klempin und G. Kratz, Berlin 1886, s. 160-188. Opracowanie i omówienie tabeli S. Adamczyk, *Rola miast ...*, s. 160-162. Zob. też W. Szczygielski, *Obowiązki i powinności wojskowe miast i mieszczaństwa w Polsce od XIII do połowy XV wieku*, [w:] „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. V, Warszawa 1960, s. 425-457, gdzie dalsze źródła i literatura.
18. Problematyka losów pogranicza lubusko-wielkopolskiego oraz wielkopolsko-zachodniopomorskiego w XIII-XIV wieku wymaga dodatkowych studiów źródłowych ze względu na sprzeczne dotychczasowe ustalenia różnych autorów. Por. m.in. W. Korcz, *Studia z dziejów Ziemi Lubuskiej*. Zielona Góra 1971, s. 45-67; J. Walachowicz, *Geneza i ustrój polityczny Nowej Marchii do początków XV wieku*. Warszawa-Poznań 1980, s. 55, 135, 155; K. Olejnik, *Obrona ... w okresie rozbitcia ...*, s. 143. 171-185.
19. KDW III 1901
20. K. Chojnacka, *Polsko-brandenburski układ o żegludze na Warcie i Odrze w Trzebiszewie w 1618 roku*, [w:] „*Roczniki Historyczne*”, 1972, s. 1-62; O losach Bledzewa zob. S. W. Adamczyk, *Jan Dekert z Bledzewa*. Gorzów 1989; Tenże, *Bledzew Jana Dekerta*, „*Trakt*” 1:1991, s. 10, 15 ; Pracę o Trzebiszewie przygotowuje niemiecki autor Günter Seipelt. Omówienie zob. S. Janicka, [w:] „*Nadwarciański Rocznik ...*”, 1:1994, s. 117-118.
21. J. Nalepa, *Międzyrzecz ...*, s. 247-248.
22. Od roku 1887 Skwierzyna była miastem powiatowym. W roku 1922 w powiecie skwierzyńskim 4 miejscowości zamieszkiwało 50-70% ludności polskiej (Polacy - 8% ludności powiatu), w powiecie międzyrzeckim jedna miejscowość zamieszkała była przez blisko 100% ludności polskiej, 4 miejscowości od 70 do 90% i 4 od 50 do 70% Polaków (Polacy - 11% ludności powiatu). Zob. J. Wąsicki, *Prowincja Grenzmark Posen-Westpreussrn 1918-1939*. Zielona Góra 1967, s. 112-113; *Źródła do dziejów Polaków w Marchii Granicznej w latach 1919-1945*. Zielona Góra 1967.
23. Międzyrzecki Rejon Umocniony. MRU (Festungsfront Oder-Warthe-Bogen), zwany też linią Warty-Odry lub Czworokątem

- Odrzańskim. Zob. A. Toczewski, *Środkowe Nadodrze w systemie niemieckich umocnień*. „Przegląd Lubuski” 1:1982, s. 55-58; Tenże, *Międzyrzecki Rejon Umocniony*. Międzyrzecz 1988; B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944-1945*. Warszawa 1971, s. 174-177; K. Sobczak, *Wyzwolenie Ziemi Lubuskiej i Dolnego Śląska w roku 1945*, [w:] „Pierwsze lata Ziemi Lubuskiej w Polsce Ludowej”, Poznań 1967, s. 32-34; Ostatnio J. Miniewicz i B. Perzyk, *Międzyrzecki Rejon Umocniony 1934-1945*. Warszawa 1993; S. W. Adamczyk, *Przełamanie Wału Pomorskiego i Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego przez wojska 1 Frontu Białoruskiego na przełomie stycznia i lutego (maszynopis)*. Skwierzyna 1988; Tenże, *Skwierzyna w czasie odzyskiwania polskich ziem zachodnich i działania administracji wojennej w roku 1945*, [w:] „Skwierzyna 1945-1990”. Red. S. W. Adamczyk, Gorzów 1991, s. 15n. Zbiór ten powstał w oparciu o obfite zbiory archiwalne zgromadzone w Wojewódzkim Archiwum w Gorzowie Wielkopolskim.
24. Zob. E. Jakubaszek, *Miejsca pamięci narodowej w województwie zielonogórskim*. Przewodnik, Zielona Góra 1972, s. 31-49, 73-94, m.in.: obozy pracy przymusowej – Skwierzyna, Murzynowo, Międzyrzecz, Bledzew, Lubikowo, Wysoka; obóz karny w Skwierzynie, obóz dla internowanych w Międzyrzeczu, obozy jeńców wojennych – Goraj, Lubikowa, Przytoczna, Sokola Dąbrowa, Stary Dworek, miejsce mordy i eutanazji w Obrzycach i także miejsce walki w Skwierzynie.